

Nytt i privatretten

Utgitt av Institutt for Privatrekt ved Universitetet i Oslo

Nyhetsbrev for informasjon på det privatrettslige område

Nr. 3/1999

KONTRAKTSRETT

AVTALERETT

Lempning av fallskjermavtaler? Borgarting lagmannsretts dom 28. juni 1999.

Et særlig spørsmål er om og i tilfelle i hvilken grad avtl § 36 kan anvendes i forhold til såkalte fallskjermavtaler. I teorien er det blitt hevdet at dette er en særegen form for avtaler, jf kriteriet om «avtalens innhold» i § 36, og at det ligger i randsonen for lovformålet, hvis ikke utenfor, å anvende bestemmelsen på fallskjermavtaler,

Innhold nr. 3:

Kontraksrett	s. 1
Avtalerett	s. 1
Entrepriserett	s. 2
Erstatningsrett	s. 6
Forsikringsrett	s. 7
Immaterialrett	s. 8
Opphavsrett	s. 8
Patentrett	s. 9
Varemerkerett	s. 10
Firmarett	s. 11
Mønsterrett	s. 12
Konkurs- og panterett	s. 12
Tingsrett	s. 13
Familie- og arverett	s. 13
Familierecht	s. 13
Boligrett	s. 15
Internasjonal privatrekt	s. 15

e-post: caf@cappelen.no
<http://www.cappelen.no/caf/>

jf Grönfors, i *Festskrift til Agell*, Uppsala 1994 s. 188 og Woxholth, *Avtaleinngåelse, ugyldighet og tolkning*, tredje utgave, Oslo 1998, s. 374.

Synspunktet har vært at en fallskjermavtale kan sammenlignes med en konvensjonalbot som foretaket må betale for å bli «kvitt» lederen, uten at han anfekter grunnlaget for fratredenen. Det er alminnelig antatt at det å lempe en konvensjonalbot ikke er noen kurant sak, og det samme synspunkt er hevdet å gjelde for fallskjermavtaler: Foretaket betaler seg så og si fri, noe som ikke bør kunne anfektes i ettertid. Standpunktet er ment som en hovedregel; at det i særlige tilfelle kan være grunnlag for lempning også av en fallskjermavtale, kan det naturligvis ikke ses bort fra.

Borgarting lagmannsrett avsa 28. juni 1999 dom i sak mellom en bank og en fratrådt banksjef, og la til grunn at banksjefen ikke hadde krav på utbetalinger fra banken med grunnlag i en fallskjermavtale. Utbetalingene skulle reflektere en avtalefestet ordning om tilleggspensjon for banksjefen. Til grunn for dette resultat lå en lempning av avtalen, idet retten i likhet med byretten kom til at banksjefen ikke kunne gjøre krav gjeldende fullt ut etter pensjonsavtalen.

Lagmannsretten bygget på at bankens egenkapital var tapt og at en utbetaling av pensjonen ville bli å belaste Forretningsbankenes sikringsfond, dvs. tredjemann i forhold til pensjonsavtalen. Dette ble ansett som en bristende forutsetning som banksjefen måtte bære risikoen for. Det ble også vist til at banksjefen i noen grad var årsak til tap banken hadde hatt.

Saken reiser flere prinsipielle spør-

mål – ikke bare om lempning av fallskjermavtaler – som ikke synes behandlet i særlig grad i domspremissene. Jeg skal ikke her innta noe standpunkt til spørsmålet om lagmannsrettens domsresultat er feil, men vil påpeke enkelte forhold i domspremissene som kan trekke resultatet i begrunnet tvil. (Dommen er for øvrig anket inn for Høyesterett).

Det første er betydningen av forutsetningens art. Svikt i egen økonomi er tradisjonelt ikke ansett som noen forutsetningssvikt som fører til endring eller opphør av et kontraktsforhold, noe som må bedømmes på samme måte etter avtl § 36 som etter forutsetningslæren. Tvert om er den store hovedregel at en part ikke kan påberope seg svikt i egen økonomi som endrings- eller opphørsgrunn.

For det annet er det et poeng at hvis avtalen skal kunne lempes, må det være fordi det foreligger en forutsetningssvikt som må anses relevant *til tross* for fallskjermelementet, dvs som må få gjennomslag til tross for at man her står overfor en avtaletype som i utgangspunktet vil være «immun» i forhold til lempning. Dette problematiseres ikke i dommen.

For det tredje synes det ikke som om lagmannsretten har foretatt en selvstendig bedømmelse av om det i dette tilfellet foreligger en relevant bristende forutsetning, dvs at det foreligger så tungtveiende grunner at risikoen for forutsetningssvikten kan flyttes fra banken til banksjefen. I denne vurderingen må ikke bare fallskjermavtalens egenart tas i betraktning, men også forutsetningens art – svikt i kontraktpartens egen økonomi.

For det fjerde kan det hevdes at lagmannsretten i for liten grad har tillagt

forholdet til banken som part relevans i forutsetningsdrøftelsen knyttet til avtl § 36 og i for stor grad trukket inn og vektlagt hensynet til «tredjemann», det vil her si Statens Banksikringsfond/Forretningsbankenes sikringsfond. Avgjørende for lagmannsretten synes således å være at det til syvende og sist ikke er banken, men Statens Banksikringsfond eller Forretningsbankenes Sikringsfond, som eventuelt blir belastet for pensjonsforpliktelsen, jf dommens s. 12 nest siste avsnitt.

Både ved en vurdering etter forutsetningslæren og etter avtl § 36 må det riktige være først og fremst å bedømme det omtvistede saksforhold i relasjon til sakens parter; in casu på hvem av partene risikoen skal plasseres ved forutsetningssvikt.

Hva angår bedømmelsen etter avtl § 36, er det egentlig et spørsmål for seg om hensynet til tredjemann – her at det til syvende og sist ikke er banken, men Statens Banksikringsfond eller Forretningsbankenes Sikringsfond, som eventuelt blir belastet for pensjonsforpliktelsen – overhodet kan tas i betraktning som et relevant moment. Dette har lagmannsretten ikke vurdert.

Det må nok legges til grunn at hensynet til tredjemann vil kunne være relevant i en § 36-vurdering, jf lovtekstens formulering «omstendighetene for øvrig». Men det må være klart at det er forholdet mellom partene i avtalen og de virkninger denne har for disse, som står i sentrum for en bedømmelse etter § 36 og som må tillegges størst vekt.

Det kan også mot lempning anføres at Forretningsbankenes Sikringsfond – helt uavhengig av forpliktelsens art – har påtatt seg en garanti til å dekke bankens forpliktelser. Sikringsfondet er selv ikke part i saksforholdet og har ikke opptrådt som hjelpeintervenant, og i en slik situasjon må det være forutsetningssviktens betydning for banken som sådan – og ikke sikringsfondet – som må stå i sentrum i rimelighetsvurderingen (risikovurderingen vedrørende forutsetningssvikten). Disse forhold har lagmannsretten oversett ved uten nærmere begrunnelse å legge avgjørende vekt på hensynet til tredjemann, her sikringsfondet.

Hva angår rimeligheten i at risikoen for forutsetningssvikten plasseres på

banksjefen, er det ikke uten videre relevant å tillegge det betydning at banksjefen etter lagmannsrettens mening har et «ansvar for resultatet», dvs. for at banken til slutt måtte innstille, jf lagmannsrettens dom s. 13. Fallskjermavtalen ble inngått på et tidspunkt da det for banken må ha vært klart hva som har vært årsaksfaktorer i forhold til bankens tap. Uansett forekommer det meg tvilsomt å trekke inn forhold som er av så skjønnspreget art som dette i rimelighetsvurderingen – her har det sikkert gjort seg gjeldende en rekke årsaksfaktorer.

Endelig kan det anføres at lagmannsretten ikke har tillagt det tilstrekkelig betydning i rimelighetsvurderingen at det tok lang tid fra avtalen ble inngått til avviklingsstyret fragikk den, jf dommens s. 13. Gitt at det her er tale om svikt i bankens egen økonomi – forhold som banken selv og avviklingsstyret bør ha de beste forutsetninger for å ha innsyn i – bør det tillegges atskillig vekt at man har latt det gå lang tid før avtalen er blitt bestridt.

Geir Woxholth

ENTREPRISERETT

En Høyesterettsdom om forutsetningslærens stilling i entrepriseretten etter innføringen av avtaleloven § 36: AF Salhus Flytebru – Staten, 25. juni 1999

Tradisjonelt har forutsetningslæren spilt en ikke ubetydelig rolle i entrepriseretten. I en ofte sitert uttalelse av Bech: Entreprenørkontrakter - risiko og ansvar (*Norsk Forsikringsjuridisk forenings Publikasjoner* nr. 48, 1962) s. 13 oppsummeres rettstilstanden for snart 40 år siden dithen at «vår rett anerkjenner som en relevant forutsetning for entreprenørens pris at situasjonen er normal i forhold til en nøktern vurdering av de tilgjengelige data. En vesentlig svikt i disse forutsetninger og dermed en vesentlig svikt i grunnlag for kalkylen gir entreprenøren rett til justering av kontrakten.» Utformingen av forutsetningslæren i entrepriseretten er bl.a. inngående drøftet i en prinsipielt anlagt voldgiftsdom av Sjur Brækhus i RG 1992 s. 728.

Etter innføringen av avtaleloven § 36 er det lite trolig at forutsetnings-

læren har noen særlig plass for så vidt gjelder de såkalte typeforutsetningene (Hagstrøm i Lov og Rett 1994, s. 131 ff., på s. 165 ff.) Plenumsdommene i Rt. 1988 s. 276 og s. 295 gjelder et spørsmål som tidligere ble drøftet innen rammen av forutsetningslæren. Allikevel gikk Høyesterett direkte på avtaleloven § 36, og fremholdt om forutsetningslæren: «Det er utvilsomt meningen at domstolene gjennom § 36 er blitt stilt fritt i forhold til denne spesielle juridiske innfallsvinkel ... og at domstolene kan stille seg kritisk i forhold til de standpunkter som tidligere er inntatt» (s. 284). Hvilken tilværelse forutsetningslæren etter dette skal gis, er noe uklart. For de individuelle forutsetninger kan det hevdes at forutsetningslæren fortsatt vil spille en selvstendig rolle. Grensen mellom individuelle forutsetninger som er en del av avtalen og de som kan utfylle avtaleinnholdet, er uskarpt. Alene dette indikerer at det fortsatt må være rom for forutsetningslæren som på mange måter kan oppfattes som en forlengelse av tolkningslæren, jf eksempelvis Rt. 1994 s. 1. Et eksempel fra kausjonsretten skulle vise at det fortsatt er en plass for forutsetningslæren for så vidt gjelder de individuelle forutsetninger, nemlig ved spørsmålene knyttet til forutsetning om realsikkerhet i hovedforholdet. Dersom det er et avtalevilkår for kausjonen at hoveddebitor skal stille sikkerhet, er man utenfor forutsetningsstilfellene idet realsikkerheten da er en betingelse for å stille kausjon, jf eksempelvis Rt. 1992 s. 321. Har ikke kausjonisten gjort realsikkerhet i hovedforholdet til et avtalevilkår, blir manglende realsikkerhet et forutsetningsspørsmål. Foreligger det ikke en synbar forutsetning om at hoveddebitor skal stille pant i tillegg til kausjonen, vil manglende realsikkerhet åpenbart ikke kunne påberopes som en bortfallsgrunn etter avtaleloven § 36. Dens tema er et helt annet. Det må dermed legges til grunn at forutsetningslæren for så vidt gjelder de individuelle forutsetninger, fortsatt har gyldighet.

I entreprisekontrakter vil entreprenøren ofte ha individuelle forutsetninger basert på de opplysninger han har mottatt fra byggherren. Anbudsgrunnlaget vil således foruten tegninger og beskrivelser som nøyaktig angir det arbeidsresultat entreprenør-

ren skal fremskaffe, gjerne også inneholde opplysninger av orienterende art. Sentralt er opplysninger om byggegrunnen, men det kan også være gitt orientering om slikt som tilgang til elektrisk kraft og vann, transportmuligheter osv. Dersom opplysninger av denne art, som ikke er avtalebestemmelser og dermed bindende, viser seg å svikte, er det nærliggende å løse spørsmålet om virkningen for entreprenørens forpliktelse etter forutsetningslæren. Inntreffer det derimot hindringer i forhold som ikke har vært berørt i anbudsgrunnlaget eller under en eventuell anbudsbehandling, vil det være mer hensiktsmessig å avgjøre spørsmålet om kontraktsrevisjon etter avtaleloven § 36, fordi det da er urimeligheten av de byrder entreprenøren er påført som vil være det sentrale.

Dette er imidlertid usikkert etter dom av Høyesterett 25. juni 1999 (AF Salhus Flytebru mot Staten). Dommen må sies å ha brakt større klarhet i spørsmålet om forutsetningslærens plass, spesielt innenfor entrepriseretten. Saken gjaldt entreprenørens krav om tilleggsvederlag for merutgifter ved bygging av en bro over Salhusfjorden. Under utførelsen oppstod det problemer med sprekkdannelser i sveisearbeidene, som førte til at det måtte velges andre og mer kostnads-krevende metoder enn forutsatt, samt at det oppstod betydelige forsinkelser og produksjonsavbrudd. En samlet Høyesterett forkastet entreprenørens krav på tilleggsvederlag, men i begrunnelsen delte retten seg i to fraksjoner. Flertallet (tre dommere) drøftet kravet på grunnlag av læren om bristende forutsetning, og viste til den utforming den var gitt i entrepriserettslig teori. Førstvoterende som målsmann for flertallet, tilføyde at «flere forfattere i senere år har reist spørsmål om å ta inn læren om bristende forutsetninger under den generelle lempningsregel i avtaleloven § 36. Nærværende sak har vært prosedert for Høyesterett som et spørsmål om bristende forutsetninger, noe også jeg finner mest nærliggende. Etter min mening egner saken seg ikke for en mer prinsipiell drøftelse av forholdet mellom den tradisjonelle læren om bristende forutsetninger og avtaleloven § 36. Jeg ser det slik at en avtalerevisjon etter § 36 ofte vil være båret av mer generelle rimelighetsbe-

traktninger, som har liten plass i et kontraktsforhold som det vi her står overfor.»

Når flertallet dermed legger til grunn at forutsetningslæren fortsatt har en plass, synes det bl.a. å skyldes at terskelen for avtalerevisjon må bli høyere dersom dette skal skje med hjemmel i § 36, jfr. særlig uttalelsen om at «mer generelle rimelighetsbe-traktninger» har liten plass i denne type kontraktsforhold. Flertallet tar ikke eksplisitt standpunkt til hvorvidt forutsetningssvikten kunne sies å gjelde såkalte individuelle forutsetninger eller typeforutsetninger. Det er en glidende overgang mellom disse to kategoriene og det er heller ikke knyttet direkte materiellrettslige virkninger til sontringen; dess mer individuell forutsetningen er, dess tydeligere må den imidlertid ha kommet til uttrykk overfor den annen part for at den skal kunne gjøres gjeldende. Førstvoterende fremholdt at «Kontrakten foreskrev ikke, ut over enkelte mer sporadiske krav, spesielle metoder for utførelsen av sveisearbeidene», og at entreprenøren hadde lagt til grunn at sveisbarheten av det høyfaste stålet som var foreskrevet brukt, ikke ville komme til å by på særskilte problemer. Entreprenørens tilbudsleder uttalte for Høyesterett at «Med den erfaring og teoretiske kunnskap vi hadde kom en ikke inn på tanken at det ville være nødvendig med for/ettervarme for de aktuelle plate-tykkelser i stålkassen. Produksjon med for/ettervarme ville for øvrig være en helt uegnet produksjonsmetode for en «løpebåndproduksjon» med så lange sveiselengder.»

På denne bakgrunn er det nærliggende å si at det dreide seg om en såkalt typeforutsetning. På tross av dette ville således Høyesteretts flertall bedømme revisjonskravet med forankring i forutsetningslæren.

Mindretallet i Høyesterett (to dommere) var ikke enig i at et krav på tilleggsvederlag i det foreliggende tilfelle kunne baseres på forutsetningslæren, og tok for sin del opp en mer prinsipiell drøftelse av forutsetningslærens plass etter innføringen av avtaleloven § 36. Mindretallet fremholdt bl.a. at:

«Når det gjelder den nærmere rettslige vurdering av entreprenørens krav, finner jeg at denne må skje på grunnlag av avtaleloven § 36, som for de

spørsmål saken gjelder, etter min mening har trådt i stedet for - har erstattet - den eldre lære om bristende forutsetninger. Etter sin ordlyd retter avtaleloven § 36 seg direkte mot et tilfelle som det foreliggende, hvor en realdebitor etter en kontraktsforpliktelse utsettes for uventede eller tyngende forhold når kontraktsforpliktelsen skal oppfylles. Forarbeidene til lovbestemmelsen omtaler riktignok ikke slike tilfelle som det foreliggende spesielt, men det kan ikke gi grunnlag for å innskrenke bestemmelsens anvendelsesområde, slik dette er angitt i ordlyden. At avtaleloven § 36 også gjelder kontrakter mellom profesjonelle kontraktparter er etter min mening ikke tvilsomt.

Etter avtaleloven § 36 er en rett for entreprenøren til å kreve tilleggsvederlag betinget av at det ville virke urimelig overfor entreprenøren om byggherren kunne gjøre kontraktens bestemmelse om vederlag gjeldende. For den urimelighetsvurdering som slik skal foretas, foreskriver lovbestemmelsen en bredt anlagt og sammensatt vurdering av kontraktssituasjonen ... For kontrakter mellom profesjonelle parter på et slikt saksområde som vi står overfor i denne saken - hvor rent økonomiske hensyn står sentralt - er det etter lovforarbeidene presisert at terskelen for urimelighet skal være høy. Særlig hensynet til forutberegnelighet og sikkerhet i slike kontrakter tilsier dette. Det er her nærliggende å legge betydelig vekt på den terskelen for en rett til å kreve tilleggsvederlag etter entreprisekontrakter som var utviklet i rettspraksis og teori før avtaleloven § 36 trådte i kraft ... Å legge vekt på slik praksis synes også å være i samsvar med uttalelser i lovforarbeidene om «senere inntrådte forhold» ... På den annen side er det grunn til å understreke at det i vår sak ikke er tale om et slikt problem som befinner seg på byggherrens eget livs-område, som man ikke sjelden står overfor i forbindelse med entrepriser, f.eks. fjellforholdene på byggherrens grunn hvor det skal slås en tunnel.

Det jeg har sagt, innebærer at den urimelighetsvurderingen som skal foretas etter avtaleloven § 36, ville ligge nær opp til den relevansvurderingen som skal foretas etter læren om bristende forutsetninger. Men avtaleloven § 36 spør ikke etter faktiske eller hypotetiske forutsetninger

hos entreprenøren, og heller ikke etter slike forutsetningers betydning som motiv for å ha inngått kontrakten med den vederlagsbestemmelsen som foreligger. Man kan gå rett på det sentrale spørsmål om hvor risikoen skal plasseres.»

Den inngående dissensen i dommen signaliserer at siste ord om forutsetningslæren neppe er sagt. Det er grunn til å være skeptisk til at avtaleloven § 36 kan være et egnet redskap for kontraktsomlegging når forholdene avviker fra det byggherren har opplyst. Dersom det er § 36 som skal anvendes, vil terskelen for revisjon av entreprenørens forpliktelser formodentlig bli langt høyere enn den har vært etter forutsetningslæren, slik denne har vært praktisert på dette rettsområde. Det vil være et tungtveiende argument mot bruk av § 36 at det dreier seg om en kommersiell kontrakt mellom profesjonelle parter, der entreprenøren ved sitt anbud om å utføre byggearbeidene til fastsatt tid og pris, tar en kalkulert risiko. Alternativt må § 36 gis et lempeligere innhold på dette område, ved at den anses å videreføre tradisjonen fra forutsetningslæren. Antagelig er dette mindretallets oppfatning.

Det ligger kanskje også en reservasjon om anvendelse av forutsetningslæren i uttalelsene om at det «ikke er tale om et slikt problem som befinner seg på byggherrens eget livsområde», der man i praksis gjerne står overfor individuelle forutsetninger. Det er noe overraskende at flertallet i Høyesterett ville anvende forutsetningslæren også i et saksforhold som omhandlet det som nærmest må karakteriseres som typeforutsetninger. For entrepriserettens del må man ihvertfall kunne anta at forutsetningslæren fortsatt lever videre, antagelig fordi den etter praksis og teori nok gir større mulighet for avtalerevisjon enn avtaleloven § 36 kan gi i et utpreget kommersielt avtaleforhold der entreprenøren har tatt en kalkulert risiko, men der grunnlaget for kalkulasjonen svikter.

Viggo Hagstrøm

Høyesterettsdom av 1. juni 1999, Inr. 30B/1999, nr. 303/1998, Brua over Nitelva.

Statens vegvesen Akershus (heretter bare Statens vegvesen) inngikk i 1995

en kontrakt med Eeg-Henriksen Anlegg AS (heretter bare Eeg-Henriksen) om bygging av to parallelle bruer (A og B) over Nitelva ved Lillestrøm. Tvisten gjaldt bru A. På grunn av flom stoppet arbeidene med bruene opp. Statens vegvesen var enig med Eeg-Henriksen i at dette ga rett til fristforlengelse, men bare med én måned. Eeg-Henriksen varslet da at forsering ville bli iverksatt og anslo vederlaget for dette å bli ca. kr. 1,2 mill. eksl. mva. Senere viste kostnadene å beløpe seg til kr. 2 786 126,-. Det ble tvist om berettigelsen av å iverksette forseringsarbeidene. I kontrakten mellom Statens vegvesen og Eeg-Henriksen var det vist til NS 3430, samt at det var gjort enkelte endringer og modifikasjoner.

Førstvoterende i Høyesterett tar i sitt votum utgangspunkt i NS 3430 punkt 17.6, som gir entreprenøren rett til å iverksette forsering dersom "byggherren [avslår] et berettiget krav på fristforlengelse i henhold til 17.1 eller 17.2". De to bestemmelsene det vises til i standarden er henholdsvis fristforlengelse på grunn av byggherrens forhold (punkt 17.1) og fristforlengelse på grunn av uforutsette hindringer utenfor entreprenørens kontroll (punkt 17.2). Regelen har sin bakgrunn i den lære som Sandvik, *Kommentar til NS 3401*, s. 90, forfek- tet.

Punkt 17.6 gir entreprenøren en rett til å konvertere en tvist om framdrift til en tvist om kompensasjon. I mange tilfeller er dette en fordel for entreprenøren. Det vil alltid hefte en viss risiko ved å fastholde et krav om fristforlengelse, i det minste når det gjelder beregningen av fristens lengde. Tar entreprenøren feil, helt eller delvis, vil han bli ilagt dagmulkt. Ved å velge forsering fram for fristforlengelse, sikrer han seg at han ikke får svekket sitt faglige renommé ved å bli ilagt dagmulkt. Det han risikerer ved å ta feil er å måtte dekke sine egne forseringskostnader.

Når partene i et kontraktsforhold er uenige, er det klassiske utgangspunktet i norsk rett at hver av partene tar risikoen for sitt eget standpunkt. Valget for partene består med andre ord mellom de to løsningene som forfektes. I moderne kontraktsstandarder ser vi ofte at det gis anvisning på interims-løsninger i disse tilfellene. Det kan være at tvisten truer med å løse

gjennomføringen av kontrakten (hver av partene holder på sitt), og derfor er det nødvendig å stake ut en vei som holder oppfylleelsesprosessen i gang, se eksempelvis den såkalte hoppeplikten i NS 3430 punkt 28.3.5. Valget til entreprenøren i punkt 17.6 er eksempel på en annen type interims-løsning. Formålet er å hindre at entreprenøren kommer i en problematisk «klemme». Men entreprenøren kan velge å stå på sitt og levere til det tidspunktet han mener nå gjelder mellom partene. Slik sett skiller det seg fra løsningen i punkt 28.3.5.

Retten til å velge forsering er imidlertid undergitt en begrensning. Forsering kan ikke gjennomføres dersom «forseringsutgiftene blir uforholdsmessig store». Det er fortolkningen av denne begrensningen som blir behandlet i Høyesterett. To prinsipielle spørsmål drøftes.

(1) Innledningsvis tar førstvoterende opp spørsmålet om «vederlag for en gjennomført forsering faller bort i sin helhet dersom kravet anses uforholdsmessig». Førstvoterende framholder at «dersom det er foretatt en forsvarlig vurdering av hvorvidt det var grunnlag for forsering, må entreprenøren ha krav på å få dekket et vederlag som tilfredsstillende til forholdsmessighet». Den objektive risikoen for en feilvurdering ligger med andre ord ikke på entreprenøren. Men siden entreprenøren hadde godtatt lagmannsrettens standpunkt om at forholdsmessighetsregelen virker som en objektiv begrensningsregel, får entreprenøren bare dekket kostnader innenfor denne begrensningen. Jeg oppfatter dermed førstvoterendes uttalelse slik at han ikke tar standpunkt til det helt prinsipielle spørsmålet – om entreprenøren kunne ha krevet å få dekket samtlige kostnader dersom hans forhåndsvurdering av forholdsmessighetsspørsmålet hadde vært forsvarlig.

(2) Dernest går førstvoterende over til hva som ligger i kravet til forholdsmessighet. Han slår først fast at det er situasjonen slik den fortonte seg for entreprenøren før forseringen startet, som er avgjørende. Dernest går han over til spørsmålet om hva de antatte forseringskostnadene skal vurderes mot. Eller sagt på en annen måte, hvilken avveining som forholdsmessighetsbegrensningen gir uttrykk for.

Flere mulige avveiningstemaer

NYTT I PRIVATRETTE

Cappelen Akademisk Forlag har gleden av å introdusere *Nytt i privatretten* som utgis i samarbeid med Institutt for privatrett ved Universitetet i Oslo.

Nytt i privatretten har som formål å holde leserne oppdatert på viktige områder innenfor privatretten. Vi vil gi kommentarer til relevante dommer, gi informasjon om ny lovgivning, ha med omtaler av nye bøker og gi informasjon over viktige konferanser og kurs. Vi vil for det meste konsentrere oss om utviklingen i Norge og de øvrige nordiske land, men vi vil også ta med stoff utenfor Norden dersom det er av særlig interesse.

Nytt i privatretten utkommer med 4-5 nummer i året og koster kr 350,- for et årsabonnement. Nyhetsbrevet vil bare bli distribuert som abonnement.

Vi gir deg med dette tilbud om å tegne abonnement for kr 250,- i introduksjonsåret.

Fyll ut den frankerte svarkupongen og send den til forlaget. Du kan også bestille på faks 2298 5845 eller på telefon 2298 5825. E-post: caf@cappelen.no

CAPPELEN
AKADEMISK
FORLAG

Jeg tegner herved årsabonnement på *Nytt i privatretten* for 1999 til spesialpris kr 250,- (ordinær pris kr 350,-).

Faktura-/forsendelsesadresse: .....

Navn: .....

Firma/organisasjon: .....

Postboks/gateadresse: .....

Postnr./-sted: .....

Dato/underskrift: .....

Send inn den frankerte bestillingskupongen i dag. Du kan også sende bestillingen på telefaks 2298 5845, eller bestille på telefon 2298 5825.
E-post: caf@cappelen.no

Kan sendes
ufrankert
i Norge.
Adressaten
vil betale
porto

Svarsending

Avtalenr. 171210/215PB

Cappelen Akademisk Forlag
Sentrum
0109 Oslo

kunne tenkes benyttet. Eksempelvis kunne temaet være om de samlede kostnadene med (den gjenværende) produksjonen ville bli vesentlige høyere enn normalkostnadene ved en slik produksjon. Det førstvoterende velger å måle forseringskostnadene opp mot er byggherrens antatte fordeler med å få byggeobjektet ferdig til opprinnelig sluttdato.

Han forkaster imidlertid byggherrens konkrete fordeler som vurderingsgrunnlag: «Men en regel som gjør den antatte konkrete nytten for byggherren til et hovedelement, kan etter min mening ikke anses velegnet. Hva fordelene ved kontraktmessig levering er, vil ofte være svært vanskelig å vurdere, ikke minst ved offentlige bygg- og anlegg. Noen oversikt over byggherrens økonomi og kontraktmessige forpliktelser vil entreprenøren normalt ikke ha.»

Derimot anser førstvoterende at den stipulerte dagmulkten vil kunne danne et egnet utgangspunkt for forholdsmessighetsvurderingen. Han peker på dagmulktens karakter av normalerstatning ved forsinkelse, og uttaler at «Ut fra dette ser jeg det slik at dagmulkten normalt må inngå som et sentralt element i forholdsmessighetsvurderingen.» Videre sier han at dette «Særlig vil ... gjelde der kontrakten viser at størrelsen på dagmulkten er vurdert særskilt, og dermed kan sies å gi et holdepunkt for byggherrens interesse i at avtalt leveringstid overholdes.» Dermed har vurderingen av byggherrens fordeler fått en objektivisert og retts teknisk «praktikabel» fasong.

I den konkrete saken mellom Statens vegvesen og Eeg-Henriksen var nettopp dette tilfellet. Dagmulkten for bru A var åpenbart vurdert særlig av Statens vegvesen siden den var satt dobbelt så høyt som normalsatsen etter punkt 20.2 andre ledd i NS 3430. Dessuten hadde Statens vegvesen tatt inn en egen klausul i punkt 17.6, som lød: «Forseringsutgifter utover beløp tilsvarende påløpt dagmulkt over samme tidsrom som forseringen, anses for uforholdsmessig store.» Dermed knyttet også kontrakten en forbindelseslinje mellom forholdsmessighetsvurderingen og dagmulktens størrelse.

Førstvoterende tar likevel den reservasjon at dagmulkten ikke alltid behøver å stå sentralt i vurderingen.

Kontraktssummens størrelse eller andre spesielle forhold kan ha betydning. Det presiseres ikke i votumet hva som er det underliggende temaet ved en tilsidesettelse av dagmulktpresumsjonen. Men av det som er sagt om bakgrunnen for bruk av nettopp de avtalte dagmulksatsene, er det nærliggende å tro at dersom det foreligger andre, og mer velegnede objektive kriterier for hva som er byggherrens nytte, vil disse kunne komme i fokus for vurderingen.

Høyesterett kommer ikke inn på betydningen av at grunnlaget for Eeg-Henriksens fristforlengelse var punkt 17.2 (og ikke punkt 17.1). Etter denne bestemmelsen har entreprenøren rett til fristforlengelse, men ikke økonomisk kompensasjon. Som framholdt av Sandvik, *Kommentar til NS 3401*, s 90, må det trekkes inn i beregningen av hvilke forseringskostnader entreprenøren kan kreve dekket, at han selv skulle ha båret merutgiftene ved en forlenget byggetid.

Lasse Simonsen

ERSTATNINGSRETT

Personskadeerstatning – gyldigheten av regressforbehold, jf skl. § 3-7 nr. 3. Rt. 1999 s. 711, «Bryggesådommen».

Bryggeså ble i sin ferie i 1991 påført personskade ved en bilkollisjon. Den ansvarlige bilen var trafikkforsikret i Gjensidige, og partene ble enige om erstatningsoppgjøret som samlet ble satt til 2 149 155 kroner.

Hennes arbeidsgiver hadde tegnet en s.k. utvidet yrkesskade-forsikring (personalkaskoforsikring) i Storebrand, dvs. en forsikring som også dekket «ulykkeskader». Skadelidte var således dekket for skader hun ble påført i sin fritid. Forsikringen omfattet i det vesentlige de samme tapsposter som ved en yrkesskade, dvs. påførte merutgifter, fremtidige merutgifter, tapt inntekt, tap i fremtidig erverv og menerstatning. Bryggeså krevet erstattet av Storebrand tapet i fremtidig erverv og menerstatning - altså poster hun også hadde fått dekket av Gjensidige, tilsammen 813 632 kroner. Storebrand utbetalte henne dette, og krevet det så dekket av Gjensidige, under henvisning til at Storebrand i politen hadde tatt forbe-

hold om regress, jf skl. § 3-7 nr. 3, som lyder slik: «Ved forsikring som en arbeidsgiver har tegnet for en ansatt, kan selskapet forbeholde seg rett til regress mot den ansvarlige skadevolder». Dette beløpet hadde Gjensidige holdt tilbake av erstatningen på 2 149 155 kroner, idet Gjensidige - hvis Storebrand hadde regress - ikke skulle dekke den samme posten to ganger. Skadelidte gikk så til sak mot Gjensidige og krevet beløpet utbetalt, idet hun hevdet at Storebrand ikke kunne gjøre regress gjeldende. Synspunktet var at man her sto overfor en personforsikring som måtte falle inn under hovedregelen om avskjæring av regress i skl. § 3-7 nr. 1. Dette ble i det vesentlige begrunnet med at nr. 3 måtte tolkes innskrenkende på bakgrunn av sin tilblivelseshistorie og således være begrenset til yrkesskade-tilfellene (og dermed lite praktisk etter at yrkesskade-forsikringsordningen ble innført i 1989).

I byretten ble Gjensidige frifunnet. Dommen er meget omfattende og gir en grundig analyse av de problemstillinger som saken reiser. Dommen bygget således på at regressforbeholdet var gyldig, og at Bryggeså derfor ikke hadde noe ytterligere krav. Dette betyr da at Storebrand har regressrett overfor Gjensidige for det som Storebrand hadde utbetalt Bryggeså.

Høyesterett stadfestet enstemmig byrettens dom - førstvoterende kunne «langt på vei slutte seg til den utførlige begrunnelsen som er gitt av byretten». Høyesterett la oppsummeringsvis vekt på bestemmelsen ordlyd, som klart dekket det foreliggende tilfelle. Det var etter førstvoterendes syn ikke noe i lovbehandlingen av endringene i skl. § 3-7 i 1985 som kunne gi avgjørende støtte til en innskrenkende tolkning - det ble bl.a. vist til saksordfø-rens innlegg i Odelstingsdebatten, som støttet byrettens konklusjon. Også den eldre rettstilstand ble trukket frem, idet den tidligere bestemmelsen i forsikringsavtaloven av 1930 § 25 hjemlet regress ved personforsikring som hadde preg av en virkelig skadeserstatning - altså en utbetaling som har likhetspunkter med en skade-forsikring og som faller utenfor regressavskjæringsregelen i § 3-7 nr. 1. Førstvoterende bemerket avslutningsvis: «Jeg mener det er naturlig å se det slik at personalkaskoforsikringen er en videreutviklet forsikringsord-

ning til erstatning for trygghetsforsikringen. De opplysninger som er lagt frem om trygghetsforsikringen gir ikke noe reelt grunnlag for å tolke skadeserstatningslovens § 3-7 nr. 3 innskrenkende forsåvidt gjelder ulykkeskadedytelser når forsikringen er arbeidsgivertegnet. Det er grunn til å anta at det har vært et ønske om ved regressadgang å holde premienivået nede også for slike forsikringer for at flest mulig arbeidstakere skulle få erstatning, også i tilfeller hvor det ikke er noen erstatningsansvarlig.»

Dommen gir således klar beskjed om at «fritidsdelen» av en yrkeskadeforsikring omfattes av § 3-7 nr. 3, og at det da kan tas regressforbehold. Men det kan være grunn til å trekke frem at Gjensidige erkjente at regressforbehold – tross bestemmelsens klare ordlyd – ikke kunne tas for rene sumforsikringer hvor ytelsene er uavhengig av individuell skade. Etter selskapenes praksis tas det heller ikke inn noe regressforbehold i disse tilfelle. Slike forsikringer må således bli å bedømme etter skl. § 3-7 nr. 1, og således være undergitt «kan»-regelen om fradrag etter skl. § 3-1 tredje ledd i.f. Det var således de tapsavhengige forsikringer som saken gjaldt.

Personskadeerstatning – oppreisning.

Rt. 1999 s. 887, "Akbari-dommen".

Saken gjaldt erstatning og oppreisning etter en legemsfornærmelse, som skadevolderen var straffedømt for. I lagmannsretten ble skadelidte, Akbari, tilkjent 300 000 i erstatning for økonomisk tap (før lempning 61 800 kroner i lidet tap, 265 809 kroner i erstatning for fremtidige utgifter og 180 000 i menerstatning) og 25 000 kroner i oppreisning.

Skadevolderen anket over erstatningsspørsmålet til Høyesterett, mens Akbari erklærte aksessorisk motanke. Motanken ble imidlertid av Akbaris prosessfullmektig fremsatt for sent, og det ble ikke gitt oppreisning. Høyesterett kunne derfor ikke komme til noe høyere samlet erstatningsbeløp enn det lagmannsretten hadde tilkjent.

Saksforholdet var i korthet at Akbari var blitt mishandlet og truet inne i en leilighet som lå i tredje etasje, og han ble påført betydelige skader da

han forsøkte å flykte ut av vinduet og falt ned på gaten.

Ett av hovedspørsmålene i saken var om "det som skjedde da Akbari falt ut av vinduet, var upåregnelig slik at skadene ligger utenfor det [skadevolderen] kan holdes ansvarlig for med utgangspunkt i den primære krenkelse av Akbari". Dette ble besvart med benektende: Alternativene var fortsatt mishandling eller flukt, og da måtte skadene ved flukten anses "som påregnelige følger av [skadevolderens] rettsstridige handlemåte".

For Høyesterett var partene enige om at erstatningen for lidet tap ble satt til 60 000 kroner og utgifter til behandling til 17 650 kroner. En utgiftspost til bilkjøp som ble krevet med 103 605 kroner, ble i Høyesterett skjønnsmessig satt til 75 000 kroner.

Akbari krevet menerstatning forhøyet til 220 000 kroner – stigningen i grunnbeløpet etter lagmannsrettens dom medførte et sammenlikningsbeløp med menerstatning etter en yrkeskadepå 192 186 kroner. Kravene ble tatt til følge. Høyesterett viste til forskriften for menerstatning etter yrkeskader § 3, som gir adgang til gruppeopprykk når individuelle forhold gjør skadefølgen "vesentlig mer byrdefull enn ved et normalt tilfelle". Som grunnlag for å følge reglene om gruppeopprykk ble det vist til at Akbari hadde sterk nedsatt bevegelighet i begge ben, med følger for sosial utfoldelse og visse problemer med seksuelllivet. Voldsutøveren hadde også skapt frykt hos ham.

Under en ulykkesforsikring hadde Akbari fått dekket en tannlegeregning og fått utbetalt 228 480 kroner kontant. Under en viss tvil ble det ikke gjort fradrag for dette beløpet etter skadeerstatningslovens § 3-1 tredje ledd annet punktum. Etter dette ble erstatningen 372 650 kroner.

Lagmannsretten hadde lempet skadevolderens erstatningsplikt med 40%. Da som nevnt motanken ikke kunne behandles, kunne den samlede erstatning ikke settes høyere enn det lagmannsretten hadde gjort. Men Høyesterett fant ingen grunn til en så vidtgående lempning som lagmannsretten. Høyesterett var likeledes bundet av lagmannsrettens oppreisningsbeløp, som man fant ikke å ville gå under. Etter dette ble lagmannsrettens dom stadfestet.

Ved vurderingen av dommen bør det merkes at:

- Høyesterett ikke lot ulykkesforsikringen komme i fradrag, heller ikke når det gjaldt lempningsspørsmålet. At ulykkesforsikringen i forhold til tapets størrelse ikke var "ubetydelig", ble ikke tillagt vekt,
- Høyesterett viste liten vilje til lempning – saken i Rt. 1997 s. 883, "Nesse", lå annerledes an, det var bl.a. ikke grunn til å lempe ansvaret av hensyn til Akbaris muligheter for å få kravet oppfylt,
- Høyesterett for så vidt i det vesentlige fulgte sammenlikningsbeløpet for menerstatning for yrkesskade etter reglene for individuelt gruppeopprykk.
- Høyesterett slo fast at det for at oppreisning skal tilkjennes, ikke kreves at skadefølgene omfattes av forsettet eller den grove uaktsomhet.

Det kan nevnes at en lesning av dommen synes å tyde på at Høyesterett ville tilkjent et høyere oppreisningsbeløp om man ikke hadde vært bundet av lagmannsrettens avgjørelse.

Peter Lødrup

FORSIKRINGSRETT

Svik ved forsikringsoppkjøret – Rt. 1999 s. 647

Mens FAL 1930 ikke inneholdt egne regler om svik ved forsikringsoppkjøret, fastsatte selskapenes generelle vilkår at sikrede i slike situasjoner mistet ethvert erstatningskrav mot selskapet etter så vel den aktuelle forsikringsavtalen som under andre forsikringsavtaler i anledning samme hendelse. Løsningen er videreført i FAL 1989, se § 8-1 og § 18-2, begges annet ledd første punktum. Samtidig åpner disse bestemmelsenes annet punktum for at det under bestemte omstendigheter, nemlig hvis sikredes forhold er lite klanderverdig, bare angår en liten del av kravet, eller hvis det foreligger særlige grunner, kan tilkjennes *delvis* erstatning. Rt. 1999 s. 647 gjaldt denne unntaksbestemmelsen.

De relevante forsikringene i Vesta Forsikring AS gjaldt et næringsbygg, eiet av AS EN, og tilhørende driftsløssøre, eiet av AS H. Begge selskapene hadde ØS som eneaksjonær og enestyre. Bygget og driftsløssøret var

pantsatt, men bare panthaverne i bygget var medforsikret, se FAL § 7-1. I forbindelse med brann fikk såvel bygget som driftsløsøret omfattende skader.

Selskapene ble noen tid etter brannen slått konkurs, men konkursbehandling ble innstilt i begge bo etter kkl. § 135, etter at bygget var abandonnert til kreditorene.

Vesta utbetalte kr. 1,6 mill. til de medforsikrede panthaverne i bygget, men nektet for øvrig å utbetale erstatning. Det ble gjort gjeldende at ØS hadde gitt bevisst uriktige opplysninger under forsikringsoppkjøret om 19 enkeltposter knyttet til driftsløsøret. Lagmannsretten kom enstemmig til at det forelå svik for 3 enkeltposters vedkommende, med en samlet verdi på kr. 110.000. Denne del av saken ble ikke påanket til Høyesterett. Lagmannsrettens flertall tilkjente imidlertid sikrede en delvis erstatning på 40% av tapt driftsløsøre.

Høyesterett kom under dissens 3-2 til at sikrede ikke var berettiget til erstatning overhodet. Når det gjaldt de tre alternative vilkårene i bestemmelsen, var det enighet om at vilkåret «lite klanderverdig» ikke kunne ansees oppfylt i en situasjon hvor det forelå svik, men at det alternative vilkåret «bare angår en liten del av kravet» her var oppfylt. Svikbeløpet kr. 110.000 måtte nemlig holdes opp mot det samlede krav på erstatning for både driftsløsøre og næringsbygg på godt over kr. 5 millioner, og ikke bare mot forsikringskravet for driftsløsøret på ca. kr. 1,1 millioner, slik lagmannsrettens mindretall hadde gjort. Flertallet fant det ellers unødvendig å gå inn på om vilkårene etter det tredje alternativet («særlige grunner») var oppfylt, mens mindretallet la vesentlig vekt på at det i saken nettopp forelå særlige grunner som tilsa at sikrede ikke burde miste ethvert forsikringskrav.

Det var ellers enighet om at bestemmelsen «bare skal kunne anvendes unntaksvis og i de tilfelle hvor det vil være sterkt urimelig å avslå enhver erstatning», se Justiskomiteens innstilling. Ved selve urimelighetsvurderingen gikk imidlertid flertallet og mindretallet hver sin vei.

Flertallet la vekt på at hensynet til ØS selv og hans familie måtte komme i bakgrunnen, hensett til at selskapene uavhengig av brannen var i en trengt

økonomisk situasjon. Familien hadde også fått full erstatning for tapt personlig innbo under en annen forsikring. Det var heller ingen fast ansatte som mistet arbeidet ved brannen. Det som da ble tilbake, var hensynet til de to store kreditorene, Grong Sparebank og SND. I prinsippet måtte bestemmelsen kunne komme dem til gode. Men her tilsa det snevre anvendelsesområdet for unntaksregelen ikke et slikt resultat. De to kreditorene hadde fått utbetalt kr. 1,6 mill. som medforsikrede panthavere i næringsbygget, det var høyst usikkert hva pantet de hadde i driftsløsøret var verdt, og de var vant til å vurdere personers kredittverdighet, og vant til å ta visse risiki. Noen «økonomisk katastrofe», jf proposisjonens uttrykk på s. 89, ville dette åpenbart ikke være. Skulle hensynet til disse kreditorene være utslagsgivende, ville den preventive effekten av en meget streng og konsekvent hovedregel bli svekket, og dette måtte antas å være i strid med lovgivers hensikt.

Mindretallet fant at det ville virke sterkt urimelig å avslå enhver erstatning. Det pekte på at sikrede, som følge av den feilaktige løsøreoppgaven, overhodet ikke hadde fått utbetalt noen erstatning for bygningsskaden. Erstatning ved eventuell gjenoppbygging var beregnet til kr. 4,5 mill., og eieren led dermed et betydelig økonomisk tap, selv om det ble tatt hensyn til at panthaverne var dekket med kr. 1,6 mill. For så vidt angikk løsøreforsikringen, ville utbetaling under denne i det alt vesentlige tilfalle kreditorene, dvs. en gruppe som forarbeidene viste at det nettopp var meningen å ta hensyn til gjennom unntaksregelen. Mindretallet understreket også at svikaktig fremferd ved forsikringsoppkjøret sto helt annerledes enn svikaktig fremkallelse av forsikringstilfellet. Her forelå det tross alt et ordinært forsikringstilfelle, som selskapet normalt skulle ha ansvaret for. Når selskapet likevel gikk helt eller delvis fri, også for ansvar under forsikringer som ikke var påvirket av sviken, hadde dette sin årsak i behovet for strenge regler for å motvirke fremtidig svik ved utarbeidelse av skadeoppgaver fra de sikredes side. Mindretallet ville legge avgjørende vekt på dette formålet: «I den grad utbetalingen av erstatning ikke vil ha noen innvirkning på sikredes økono-

miske stilling, er det vanskelig å se at unnlatt utbetaling kan bidra til å uthule det prevensjonsformål som bærer reglene i § 8-1 annet ledd.» På denne bakgrunn fant mindretallet det sterkt urimelig om forsikringsselskapet i dette tilfellet skulle bli fritatt for enhver utbetaling under løsøreforsikringen. Tvertom fant mindretallet at det kunne bli spørsmål om å sette utbetalingen under løsøreforsikringen til mer enn 40%, så lenge det var på det rene at beløpet tilfalt kreditorene.

Hverken flertallet eller mindretallet fant sitt resultat tvilsomt, og begge ville derfor pålegge den «tapende» part fulle saksomkostninger.

Dommen viser prinsipielt motstående holdninger til bestemmelsen hos flertallet og mindretallet, og gir derfor liten støtte til forståelsen av den. Riktignok er den samlede rett tilsynelatende enig om at det dreier seg om en bestemmelse som bare skal anvendes unntaksvis og der fullt erstatningsbortfall vil virke sterkt urimelig. Men mens flertallet tilsynelatende ikke legger særlig vekt på at fullt erstatningsbortfall først og fremst ville ramme «uskyldige» tredjemenn som sikredes kreditorer, synes mindretallet å legge til grunn at den typiske unntaksvis bruk av bestemmelsen vil være der sikredes kreditorer er den «tapende» part.

Hans Jacob Bull

IMMATERIALRETT

OPPHAVSRETT

Vernetidsbestemmelsene – overgangsregler

Som følge av Rådskonferansen 93/98/EØF (vernetidsdirektivet), ble bl.a. vernetiden for åndsverk forlengt fra 50 til 70 år etter utløpet av opphavsmannens dødsår (åndsverkloven § 40). Forlengelsen ble gitt tilbakevirkende kraft, slik at den også omfatter verk som var falt i det fri før endringslovens ikrafttredelse 30. juni 1995 (åndsverkloven § 60 første ledd). Direktivets art. 10, 3 åpner for overgangsregler til ivaretagelse av berettigede forventninger og ervervede rettigheter, f.eks. forventningene til tredjemenn som hadde planlagt eller iverksatt utnyttelse av verk som var falt i det fri før loven trådte i kraft. Slike regler er gitt i åndsverk-

loven § 60 annet ledd og i Lov om endringer i åndsverkloven m.m. 23. juni 1995 nr. 37, del II (se Ot. prp. nr. 54 1994-95 s. 26-33).

I *Butterfly* (C-60/98, ennå ikke i Sml.) tok EF-domstolen stilling til lovligheten av en italiensk overgangsregel, som gikk ut på at grammofonplater og tilsvarende lydbærere kan spres (selges, utleies m.v.) innenfor en periode på 3 måneder fra lovens ikrafttredelse, av personer som har fremstilt og markedsført eksemplarene før ikrafttredelsen. Domstolen godtok bestemmelsen om tidsbegrenset spredningsrett for lydbærere, under henvisning til at en slik overgangsregel på den ene siden tok rimelig hensyn til ervervede rettigheter, og på den andre siden var tilstrekkelig begrenset, slik at den ikke hindrer gjennomføringen av de nye vernetidsreglene. Domstolen tok ikke stilling til lovligheten av en annen overgangsregel, som ga tidsbegrenset rett til fremstilling og spredning av litterære verk, for personer som hadde foretatt fremstilling og spredning av verkene før lovens ikrafttredelse.

Etter norsk rett gjelder det som hovedregel en tidsbegrenset spredningsrett, samt en rett til å avslutte planlagt eller påbegynt eksemplarfremstilling (bortsett fra av lydopptak) i sedvanlig utstrekning, dog ikke lenger enn til 1. januar 2000. På bakgrunn av EF-domstolens dom kan det reises spørsmål om de norske reglene går for langt i å vareta tredjemanns interesser, slik at de i for stor utstrekning hindrer gjennomføringen av de nye vernetidsreglene. Premissene gir imidlertid ikke grunnlag for å trekke noen sikre konklusjoner.

Opphavsretten i informasjonssamfunnet

EF-kommisjonen la frem sitt opprinnelige forslag til direktiv om opphavsretten i informasjonssamfunnet i januar 1997 (KOM (97) 628). Direktivforslaget inneholdt bl.a. regler om opphavsmannens enerett til eksemplarfremstilling, fremføring og spredning, regler om begrensninger i eneretten og regler om tekniske beskyttelsesforanstaltninger. Etter behandling i Parlamentet ble det fremsatt en rekke endringsforslag 10. februar, og disse er i det vesentlige, men ikke fullt ut, gjennomført i Kommisjonens reviderte forslag av 21. mai dette år

(KOM (99) 250). I det reviderte forslaget er det bl.a. innført regler om vederlag til rettighetshaverne i de fleste tilfeller hvor det åpnes for innskrenkninger i eneretten, f.eks. i forbindelse med eksemplarfremstilling til privat bruk eller til bruk ved undervisning. Det er opp til medlemsstatene å bestemme hvordan vederlags-systemet nærmere bestemt skal utformes. Det endrede forslaget inneholder videre en mer presis formulering av retten til å foreta midlertidige eksemplarfremstillinger i forbindelse med tekniske prosesser, f.eks. eksemplarfremstillinger som er integrert del av overføringer over Internett, men Kommisjonen har ikke etterkommet Parlamentets forslag om å innføre som betingelse at bruken av det beskyttede verket eller prestasjonen skal være godkjent av rettighetshaveren eller tillatt ved lov. En slik betingelse ville, etter Kommisjonens mening, hindret en effektiv bruk av Internett, og forrykket balansen mellom rettighetshavernes og brukernes interesser. Problemene i forbindelse med erstatningsansvar for aktiviteter på Internett er ikke nærmere regulert i direktivforslaget. Dette spørsmålet berører ikke bare opphavsretten og de nærstående rettighetene, men også en lang rekke andre områder, så som strafferetten (ærekrenkelser m.v.), forbrukerretten (f.eks. villedende reklame), varemerkeretten osv. Spørsmålet vil derfor bli behandlet mer generelt i direktivet om elektronisk handel på det indre marked (KOM (1998) 586). Det tas sikte på at de to direktivene skal tre i kraft samtidig.

Forslag til endringer i åndsverkloven og fondsloven

Den 12. juli i år sendte Kulturdepartementet ut et høringsforslag til endringer i åndsverkloven (lov 12. mai 1961 nr. 2) og loven om fond for utøvende kunstnere (lov 14. desember 1956 nr. 4). Endringene skal gjennomføre art. 8, 2 i det såkalte utleiedirektivet (Rådsdirektiv 92/100/EØF, EFT L 346 (1992) s. 61). Direktivets øvrige bestemmelser er gjennomført tidligere.

Artikkel 8, 2 krever at medlemsstatene gjennomfører en individuell vederlagsrett for utøvende kunstnere og tilvirkere av lydopptak (fonogramprodusenter), når et fonogram som er utgitt for kommersielle formål, eller

en kopi av et slikt fonogram, brukes i forbindelse med kringkasting eller annen fremføring for allmennheten. I Norge har det siden 1956 eksistert lovgivning om et fond for utøvende kunstnere, som i hovedsak har fått sine inntekter fra avgift på offentlig fremføring av lydopptak. Fondet er en kollektiv ordning, hvor vederlaget ikke føres tilbake til den enkelte utøver. Betaling for fremføring av lydopptak i kringkasting har derimot siden 1989 vært strukturert som en individuell vederlagsordning for utøvere og produsenter, hvor vederlaget kreves inn og distribueres av organisasjonen GRAMO. Departementet foreslår at åndsverkloven § 45b endres, slik at det som hovedregel innføres individuell vederlagsrett ved all offentlig fremføring, og altså ikke bare ved fremføring i kringkasting. Vederlagsplikten skal omfatte utøvende kunstnere og produsenter fra EØS-området og land tilsluttet Romakonvensjonen av 1961 om vern for utøvende kunstnere, fonogramprodusenter og kringkastingsvirksomheter. For utøvende kunstnere og produsenter fra andre land, bl.a. USA, vil det bli opprettholdt en avgift etter fondsloven for offentlig fremføring. Forslaget inneholder også en utvidelse av avgiftsordningen etter fondsloven, til å omfatte bruk i kringkasting som ikke er vederlagspliktig etter § 45b. Dette betyr at bruk av bl.a. amerikanske lydopptak i kringkasting vil utløse betalingsplikt, hvilket den ikke har gjort siden 1989.

Are Stenvik

PATENTRETT

Bokomtale

En provins er lagt til landet, vi har fått en fyldig, systematisk fremstilling av norsk patentrett. Are Stenviks *Patentrett* tar først og fremst sikte på å dekke behovet for en norsk lærebok for immaterialrettsstudentene, men er lagt opp slik at den også kan tjene som innføring og håndbok for praktikerne i faget. I begge henseender avhjelper den savn som har vært følt gjennom i alle fall et halvt hundre år.

Selve fremstillingen av norsk patentrett fyller henimot 400 av bokens sider. Som bilag er tatt inn det sentrale lov- og forskriftsmaterialet, EF-rettskilder som gjelder som norsk

rett og utdrag av de sentrale konvensjonene på området.

Are Stenvik, Patentrett, ISBN 82-456-0557-3, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 1999, 638 s., kr. 598,-.

Birger Stuevold Lassen

VAREMERKERETT

Parallellimport (konsumpsjonsregelens omfang)

EF-domstolen har i *Sebago v GB-Unic* (C-173/98, ennå ikke i Sml.) slått fast at det bortfall av varemerkeretten som inntreffer når en vare er brakt på markedet av merkeinnhaveren eller med dennes samtykke, såkalt konsumpsjon (varemerkedirektiv art. 7), bare gjelder for de enkelte eksemplarer av varen. Varemerkeretten faller følgelig ikke bort for eksemplarer som ikke er brakt i handelen med innehaverens samtykke innenfor EØS, selv om innehaveren har gitt samtykke til at identiske varer markedsføres innenfor EØS. Prinsippet om at konsumpsjonen knytter seg til de enkelte eksemplarer av varen, har lenge vært lagt til grunn på nasjonalt nivå. Avgjørelsen berører ikke spørsmålet om såkalt aksessorisk konsumpsjon (se omtalen av Astrasaken i *Nytt i privatretten* nr. 2/1999).

Parallellimport – ompakking

Det såkalte *ompakkingsspørsmålet* har vært gjenstand for mye debatt i varemerkeretten etter gjennomføringen av EØS-avtalens regler om frie varebevegelser og varemerkedirektivets konsumpsjonsregel (art. 7), se generelt Stuevold Lassen, *Oversikt over norsk varemerkerett*, 2. utg., Oslo 1997 s. 425–432. Hovedspørsmålet er hvilken adgang det er til å påføre originalvaremerket på den nye emballasjen etter ompakking. Problemstillingen er særlig aktuell for legemidler, hvor parallellimportørene bl.a. ønsker å tilpasse seg de pakningsstørrelser som er vanlige i importlandet. Den er imidlertid også aktuell for andre varetyper, f.eks. fordi importøren ønsker en pakning med tekst på importlandets språk. EF-domstolen har gitt retningslinjer for løsning av disse spørsmålene i bl.a. *Hoffmann-La Roche v Centrafarm* (C-102/77, Sml. 1978 s. 1139), *Bristol-Myers Squibb v Paranova* (foren-

te saker C-427/93, C-429/93 og C-436/93, Sml. 1996 s. I-3457) og *Ballantine* (C-349/95, Sml. 1997 s. I-6227). Hovedregelen er at gjenanbringelse av varemerket etter ompakking er ulovlig, med mindre bestemte vilkår er oppfylt, bl.a. at ompakkingen er nødvendig for å omsette varen i importstaten, og dermed for å unngå kunstig markedsoppdeling.

Praktiseringen av nødvendighetskriteriet belyses av en dansk høyesterettsdom fra mars i år (*Bayer v Paranova*, U 1999 s. 952): Paranova hadde kjøpt legemiddelet Adalat i pakninger à 30 og 60 stk. fra Hellas og Spania, og pakket om disse til pakninger à 100 stk., som var den pakningsstørrelsen Bayer brukte i Danmark. Høyesteret kom til at ompakkingen var nødvendig for å skape «reel mulighet for parallellimport». Det forelå ikke rettslige hindringer for salg i 30 og 60 stk. pakninger, men det måtte legges til grunn at pakningsstørrelsen på 100 stk. var tilpasset legemiddelets terapeutiske formål og holdbarhet, og innarbeidet i danske legers forskrivningspraksis. Bayer kunne derfor ikke motsette seg at varemerket ble anbrakt på den nye emballasjen etter ompakking. Dommen synes å innebære en nokså liberal forståelse av nødvendighetskriteriet, som formentlig innebærer at parallellimportører kan pakke om varene dersom de ellers ville bli påført en konkurranseulempe av en viss betydning. Det kan imidlertid neppe antas at enhver konkurranseulempe er tilstrekkelig, se Østre landsrets kjennelse i *Novo v Cimilari* (U 1999 s. 677), hvor det ikke ble tillatt å pakke varene i nye pakninger av samme størrelse. Det ble ikke tatt hensyn til at varene muligens kunne bli mindre salgbare i originalemballasjen enn i ny emballasje påført produsentens varemerke.

Geografiske betegnelser som varemerker

Spørsmålet om geografiske betegnelser kan registreres som varemerker, oppstår nokså hyppig i praksis. Utgangspunktet er at et varemerke bare kan registreres dersom det har tilstrekkelig *særprege*. Varemerket må være egnet til å skille søkerens varer fra andres, og det må ikke bare gi uttrykk for f.eks. stedet for tilvirkningen (varemerkeloven § 13 første ledd). Ved tilpasingen til EF-direkti-

vet (Rådsdirektiv 89/104/EØF) fikk loven dessuten en ny bestemmelse i § 5 annet ledd, om at varemerkeinnhaveren ikke kan nekte andre å bruke bl.a. sin adresse i næringsvirksomhet i samsvar med god forretningskikk.

Patentstyrets annen avdeling har i sin praksis lagt til grunn at forbudet i varemerkeloven § 13 ikke rammer ethvert geografisk navn, men bare hindrer registrering i tilfeller hvor det er «en viss sannsynlighet» for at de varene det gjelder, fra det aktuelle stedet, omsettes eller kan komme til å bli omsatt i Norge, jf 2. avd. kj. 6857 av 21. oktober 1998 (RIALTO). Navn på mindre steder uten påviselig industrivirksomhet vil derfor ofte kunne registreres for en del varer, særlig hvis det dreier seg om stedsnavn som den norske omsetningskretsen ikke vil forbinde med vedkommende vare. Dreier det seg om mer kjente steder, har det vært antatt at registrering bare kan finne sted om ordet gjennom innarbeidelse har fått en sekundærbetydning som overdøver ordets betydning som stedsangivelse, jf varemerkeloven § 13 første ledd annet punktum, se nærmere Stuevold Lassen, *Oversikt over norsk varemerkerett*, 2. utg., Oslo 1997 s. 53.

I *Windsurfing Chiemsee* (forente saker C-108/97 og C-109/97, ennå ikke i Sml.) har EF-domstolen tatt stilling til noen av de tolkningsspørsmål varemerkedirektivet reiser i forbindelse med registrering av geografiske betegnelser. Domstolen tok utgangspunkt i de allmenne interesser som tilsier at geografiske betegnelser ikke bør forbeholdes én enkelt virksomhet gjennom registrering som varemerke. I denne forbindelse er det interessant å merke seg den klagjøring dommen innebærer med hensyn til forholdet mellom art. 3, 1, c (forbudet mot registrering av geografiske navn, jf varemerkeloven § 13 første ledd) og art. 6, 1, b (retten til å gi opplysninger om varens geografiske opphav, jf varemerkeloven § 5 annet ledd). Den sistnevnte bestemmelsen varetar ikke fullt ut den allmenne interesse i å friholde de verdier som kan knytte seg til geografiske navn, og den kan derfor ikke på avgjørende måte påvirke tolkningen av art. 3, 1, c. Særlig pekes det på at art. 6, 1, b ikke gir tredjemann rett til å bruke geografiske navn som varemerke, og at bestemmelsen derfor ikke sikrer

ham tilgang til den verdi som f.eks. kan bestå i at navnet fremkaller positive følelser hos forbrukerne (premissene 26 og 28).

Ved avgjørelsen av om art. 3, 1, c er til hinder for registrering, er det avgjørende kriteriet om varemerket betegner et sted som «etter de relevante omsetningskretsens mening frembyder en forbindelse med den pågældende kategori af varer, eller om det med rimelighet kan forudses, at en sådan forbindelse vil kunne tilveiebringes i fremtiden» (premiss 31). Dette er et skjønnsstema som et stykke på vei, men antakelig ikke fullt ut, overensstemmer med det som har vært lagt til grunn i norsk rett. Muligens innebærer dommen at en heretter må legge noe større vekt på omsetningskretsens kjennskap til og oppfatning av det stedet det gjelder, og noe mindre vekt på stedets størrelse og næringsstruktur. Dommen kan oppfattes slik at det ikke skal være noe til hinder for å registrere navn som er ukjent i de relevante omsetningskretser, selv om de varer det gjelder faktisk produseres på vedkommende sted.

Dommen går videre inn på muligheten for at geografiske betegnelser kan oppnå særpreg gjennom faktisk bruk som varemerke (varemerkedirektivet art. 3, 3 jf varemerkeloven § 13 første ledd annet punktum). Ved avgjørelsen av om merket har oppnådd særpreg gjennom bruk, skal den kompetente myndighet foreta en samlet vurdering av de momenter som kan godtgjøre at merket er blitt egnet til å skille virksomhetens varer fra andre virksomheters varer (premiss 49). Hvor mye som skal til, avhenger særlig av hvor godt kjent det geografiske navnet er i den relevante omsetningskretsen (premiss 50). Derimot skal det ikke tas hensyn til den antatte interesse i å friholde navnet slik at andre næringsdrivende kan benytte det (premiss 48). Dommen synes på dette punkt å innebære en presisering, men ikke noe avvik fra, den rettsoppfatning som har vært lagt til grunn i Norge.

Forvekselbarhetsvurderingen

Spørsmålet om en merke innehaver er beskyttet mot tredjemanns bruk av det samme eller et lignende varemerke, avhenger av om de to merker er egnet til å *forveksles* når de brukes for de

varer det gjelder (varemerkedirektivet art. 5, 1; varemerkeloven § 4 første ledd jf § 6). Forvekselbarhetsvurderingen har også betydning for spørsmålet om et yngre varemerke kan registreres uhindret av et eldre varemerke som er vernet for en annen (varemerkedirektivet art. 4, 1; varemerkeloven § 14 første ledd nr. 6). Hovedprinsippene for *forvekselbarhetsvurderingen* ble fastlagt av EF-domstolen i *Sabel v Puma* (C-251/95, Sml. 1997 s. I-6191) og *Canon v MGM* (C-39/97, Sml. 1998 s. I-5507), se omtalen av disse sakene i Nytt i privatretten nr. 2/1999.

I *Lloyd v Klijsen* (C-342/97, ennå ikke i Sml.) gir Domstolen ytterligere retningslinjer for vurderingen: Ved vurderingen av om det foreligger forvekselbarhet (risiko for forveksling) skal det bl.a. tas hensyn til hvor *sterkt* varemerket er, dvs. om det har en større eller mindre grad av særpreg. Den nasjonale domstol skal herunder foreta en samlet vurdering av om merket er mer eller mindre egnet til å skille virksomhetens varer fra andre virksomheters varer. Det skal bl.a. tas hensyn til om merket inneholder beskrivende elementer, hvilken markedsandel merket har, intensiteten, den geografiske utstrekning og varigheten av varemerkebruken, størrelsen av de investeringer som er gjort for å innarbeide merket, hvor stor andel av omsetningskretsen som kan identifisere varenes opprinnelse på grunn av varemerket, samt erklæringer fra industri- og handelskamre eller andre faglige sammenslutninger (premiss 23). Forvekselbarhetsvurderingen skal videre baseres på *gjennomsnittsforbrukerens* oppfatning av merkene. Denne vil normalt oppfatte merkene som en helhet, og undersøker ikke de enkelte detaljer. Han skal anses å være alminnelig opplyst, rimelig oppmerksom og velinformert. Det må imidlertid tas hensyn til at han normalt ikke vil ha mulighet til å sammenligne de forskjellige merker, men må stole på det ufullstendige bilde han har av dem i erindringen. Det må også tas hensyn til at gjennomsnittsforbrukerens oppmerksomhetsnivå kan variere, alt etter hvilke kategorier av varer eller tjenesteytelser det er snakk om og hvordan de omsettes (premissene 25 og 26). Den nasjonale rett må videre vurdere graden av *visuell, fonetisk og begrepsmessig likhet*,

og avgjøre hvilken vekt de forskjellige faktorer skal tillegges (premiss 27). Det kan ikke utelukkes at en fonetisk likhet i seg selv kan være tilstrekkelig til å skape risiko for forveksling.

På samme måte som *Sabel v Puma* og *Canon v MGM*, stemmer *Lloyd v Klijsen* godt overens med etablert norsk varemerkerett, jf Stuevold Lassen, *Oversikt over norsk varemerkerett*, 2. utg., Oslo 1997 s. 265, 332–335 og 342–351.

Are Stenvik

FIRMARETT

Forholdet til etableringsretten

Firmaloven § 3-2 jf § 3-3 gir innehaveren av et firma enerett til å bruke firmaet for virksomhet av samme eller lignende slag innenfor det geografiske området hvor firmaet er i bruk eller kan ventes tatt i bruk. Dette innebærer at andre foretak må velge et annet firma, om de skal drive slik virksomhet innenfor firmainnehaverens område. Dette gjelder også foretak som lovlig har drevet slik virksomhet under samme firma i et annet område, f.eks. i et annet EØS-land. Dermed vil eneretten etter firmaloven kunne virke som en begrensning på samhandelen og etableringsadgangen innenfor EØS. Blant annet vil firmaretten kunne hindre foretak i andre medlemsstater i å gjennomføre et ensartet reklamekonsept innenfor hele EØS-området, idet den kan tvinge dem til å bruke forskjellig utforming av virksomhetens kjennetegn på de forskjellige markeder.

I *Pfeiffer v Löwa* (C-255-97, ennå ikke i Sml.) slo EF-domstolen fast at firmaretten innebærer en begrensning av *etableringsretten* i EF-traktatens forstand (art. 43 EF; tilsvarende art. 31 EØS). En slik begrensning er i strid med traktaten, selv om den anvendes ikke-diskriminerende, med mindre den er begrunnet i tvingende samfunnsmessige hensyn, er egnet til å sikre realiseringen av sitt formål og ikke går ut over det som er nødvendig for å nå målet. Spørsmålet ble dermed om nasjonale bestemmelser som beskytter innehavere av firma mot firmabruk som medfører risiko for forveksling, kan anses begrunnet i tvingende samfunnsmessige hensyn og oppfyller de øvrige vilkår for at en

etableringsbegrensning kan anses lovlig. Dette besvarte Domstolen bekrefte, idet beskyttelsen mot forvekslingsrisiko, på samme måte som i varemerkeretten, representerer rettighetens «særlige gjenstand» (premissene 21 og 22). Det synes å måtte legges til grunn at heller ikke den norske firmalovens § 3-2 og § 3-3 går lenger i å beskytte firmainnehaveren enn det som er forenlig med EØS-avtalen.

Are Stenvik

MØNSTERRETT

Revisjon av mønsterloven

Mønsterretten står overfor omfattende endringer. Arbeidet med utarbeidelse av forslag til ny mønsterlov forestås av Patentstyret, som samarbeider med myndighetene i de øvrige nordiske land. Forslaget, som skal legges frem for Departementet innen 1. september 2000, vil ventelig inneholde tre typer endringer:

- Det vil bli foreslått nødvendige endringer som følge av Parlaments- og Rådsdirektiv 98/71/EF om rettsbeskyttelse av design (EFT L 289 (1998) 28). Direktivet innebærer bl.a. at det må åpnes for beskyttelse av varers *delutseende*, i motsetning til gjeldende regler som bare tillater at en vares *helhetsutseende* beskyttes. Det må innføres en bestemmelse om såkalt «nyhetsskånefrist», som vil innebære at offentliggjørelse av et mønster (design) ikke er til hinder for registrering, forutsatt at søknad inngis innen 12 måneder etter offentliggjørelsen. Beskyttelsestiden vil øke fra maksimalt 15 til maksimalt 25 år.

- Regler om internasjonal mønsterregistrering vil ventelig bli innført. Det eksisterer allerede et internasjonalt registreringssystem i kraft av den såkalte Haag-avtalen fra 1925. Ordningen har imidlertid fått begrenset tilslutning (29 land), og Norge er ikke blant de deltakende stater. Den 2. juli i år ble det imidlertid vedtatt en ny tilleggsavtale (Geneva Act 1999), med sikte å vitalisere Haag-samarbeidet, og det vil trolig bli foreslått at Norge skal tiltre denne.

- I tillegg til ovennevnte vil det bli foretatt en generell gjennomgang av mønsterloven, for å bringe denne i samsvar med dagens krav og næringslivets behov. Blant de endringer som vurderes er avskaffelse av dagens sys-

tem med nyhetsgranskning, adgang til administrativ omprøving og forlenging av adgang til å holde søknader hemmelige.

Are Stenvik

KONKURS- OG PANTERETT

- Endringene i konkurs- og pantelovgivning som tidligere er omtalt i nyhetsbrevet, er nå vedtatt som lov 3. september 1999 nr. 72. Endringene trer i kraft fra årsskiftet.

- Høyesteretts kjennelse i Rt. 1999 s. 901 gjelder presumsjonen i tvangsfullbyrdsloven § 7-13 tredje ledd om at utlegg kan tas i ideell halvdel av ektefellers felles bolig. Det ble fastslått at presumsjonen kan tilbakevises ved at det legges frem ektepakt som viser at den ektefellen som ikke er under kreditorforfølgning, er *eneieier*. En ektefelle som påberoper seg en ektepakt står slik sett sterkere enn en som bare påberoper seg grunnbokshjemmel, idet grunnbokshjemmel etter bestemmelsens siste punktum ikke er tilstrekkelig til å tilbakevise presumsjonen. Høyesterett bemerker for øvrig at det ikke spiller noen rolle om motivet for ektepakten er å unngå kreditorforfølgning så lenge den ikke er *pro forma*. Se for øvrig Tone Sverdrups artikkel nedenfor.

- I kjennelse 16. juni fastslo Høyesteretts kjæremålsutvalg at en pantehaver kan gjøre innsigelser om at en eiendom ikke er odlingsjord gjeldende ved odelstakst. Dette vil kunne ha stor betydning for panthavere, da en eventuell odelsrett selvsagt påvirker pantets verdi.

Forholdet mellom salgspant og flåtepant

Salgspant i registrerbare motorvogner må som kjent registreres i Løsreregisteret for å ha rettsvern i forhold til pantsetterens (kjøperens) konkursbo (panteloven § 3-17 tredje ledd). Men er registrering også nødvendig for å sikre rettsvern (prioritet) overfor konkurrerende panthavere? Borgarting lagmannsrett fastslår i dom 2. juni i år at et uregistrert salgspant i en motorvogn forhindrer at motorvognen inngår i pantsetterens flåtepansettelse av motorvogner etter panteloven § 3-8.

I tilfelle pantsetteren går konkurs, vil altså motorvognen etter lagmannsrettens syn i slike tilfeller inngå i bomassen, idet verken flåtepanthaver eller salgspanthaver vil ha rettsvern for noen særrett. Dette vil nok være en overraskelse for alle involverte. I dette tilfellet oppsto tvisten i forbindelse med oppgjøret av pantsetterens dødsbo. Det er ikke opplyst om dødsboet var solvent.

Lagmannsrettens flertall bygget på panteloven § 3-4 tredje ledd, jf § 3-8 femte ledd, som fastslår at flåtepantet står tilbake for salgspant, uten at bestemmelsen uttrykkelig nevner at salgspantet må ha rettsvern. Mindretallet bygger forbausende nok på regelen om salgspant i deler og tilbehør til fast eiendom (panteloven § 3-18).

For meg synes det ikke akkurat ønskelig at rettsvernreglene skal være andre panthavere imellom enn overfor konkursboet, og jeg ser grunn til å beskytte flåtepanthaverens gode tro. Jeg ville da bygget det motsatte resultat av lagmannsretten direkte på rettsvernkravet i panteloven § 3-17 tredje ledd: Har salgspanteretten ikke rettsvern overfor konkursboet, har den det heller ikke overfor en flåtepanthaver. Slik må iallfall resultatet åpenbart bli dersom tingsinnbegrepspant eller håndpant står i konflikt med salgspant i annet løssøre enn motorvogner der rettsvern vilkårene i panteloven § 3-17 første ledd ikke er oppfylt (avtale senest samtidig med overtakelse av salgstingen).

Rettsvernet for salgspantet ble i dette tilfellet brakt i orden en tid etter pantsettelsen. Ved en senere konkurs kunne salgspantet derfor ha vært omstøtt etter dekningsloven § 5-7 (pant for eldre gjeld). Verdien ville i så fall etter vanlig lære ha gått inn i konkursboet, og ikke tilfalt flåtepanthaveren. Lagmannsretten kunne derfor ha støttet sitt resultat på at boets stilling ikke bør bli dårligere av den etterfølgende tinglysningen. Men det er jo en kjent sak at omstøtelsesreglene på dette punktet skaper ugreie i vanlig prioritetsrekkefølge.

Saken illustrerer på en utmerket måte mangtydigheten i pantelovens rettsvernbegrep. Dette kunne med fordel vært klargjort utover det som er gjort i panteloven § 1-2 fjerde ledd.

Erik Røsæg

TINGSRETT

Bokomtale

I *Naborettens forurensningsansvar* av Endre Stavang drøftes prinsipper for å fastlegge den alminnelige grensen for erstatningsplikt og andre privatrettslige sanksjoner ved forurensnings-skade. Etter norsk rett må tålegrensen trekkes ved å fastlegge når forurensningen er urimelig eller unødig. Stavang analyserer retningslinjene for denne beslutningen.

Han påpeker innledningsvis at hensynet til effektiv ressursbruk synes å ha blitt en stadig viktigere målsetning i norsk forurensningspolitikk. Med dette utgangspunkt forfølges to hovedspørsmål: (1) Hvilke løsninger for erstatningsansvaret tilsier hensynet til effektiv ressursbruk? (2) Hvordan forholder disse løsninger seg til lov, forarbeider og rettspraksis?

Etter en innledning om forholdet mellom juss og rettsøkonomi gis en oversikt over tålegrenseansvarets virkeområde og rettsvirkninger av urimelig eller unødig forurensning. Deretter redegjøres det for når forurensning er unødig eller urimelig, jf forurl. § 56, jf gl. § 2 annet til fjerde ledd.

Mens ansvarsspørsmålet i denne mer tradisjonelle rettsdogmatiske del av avhandlingen analyseres på basis av de enkelte tekststeder og avgjørelser, studeres så det samme spørsmål ut fra hensynet til effektiv ressursbruk, og i noen utstrekning også ut fra andre godhetskriterier. Siden effektivitet er et sentralt tema i rettsøkonomisk forskning, trekkes det naturlig nok veksler på denne forskningen.

De rettsøkonomiske analyser omfatter to trinn. For det første gjennomføres modellresonnementer for å klargjøre hvilken adferd det er ønskelig at partene har i et samfunnsøkonomisk perspektiv. Et eksempel her er at forurenseren bør gjennomføre skadereduserende tiltak hvis reduksjonen i skade er stor i forhold til kostnadene ved å iverksette tiltaket. Annet trinn i analysene består i å klarlegge om alternative ansvarsgrunnlag gir slike incentiver til partene at de opptrer på en samfunnsøkonomisk ønskelig måte. Resultatene av disse analyser konfronteres så med konklusjonene i den mer tradisjonelle rettsdogmatiske del.

Stavang anfører at en målsetning

med de rettsøkonomiske analyser er å bidra til en fornyelse av den rettsdogmatiske tradisjon. Ved å utnytte resultater fra rettsøkonomisk forskning bringes den juridiske behandling av reelle hensyn et skritt videre.

Boken er en avhandling som nylig ble forsvart for den juridiske doktorgrad ved Universitetet i Oslo.

Avhandlingen er den fjerde i rekken av juridiske doktorgradsarbeider ved universitetet med betydelige innslag av rettsøkonomiske analyser.

Endre Stavang: Naborettens forurensningsansvar: Prinsipper for tålegrensevurderingen, ISBN 82-456-0720-7, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 1999, 294 s, kr. 498,-.

Erling Eide

FAMILIE- OG ARVERETT

FAMILIERETT

Utlegg i felles bolig, jf tvangsl. § 7-13 3. ledd – Rt. 1999 s. 901

Det hører med til barnelærdommen at en kreditor – såsant formkrav og rettsvern er i orden – i utgangspunktet må respektere en ektepakt hvor debitor overfører sin eiendom til ektefellen, jf prinsippet i ekteskapslovens § 40 og dekningslovens § 2-2. Men flere kjennelser har skapt tvil om dette utgangspunktet gjelder når utlegg tas i felles bolig som faller inn under tvangsl. § 7-13 tredje ledd, se Peter Lødrups kritikk av rettspraksis i LoR 1997 s. 3 flg. I medhold av § 7-13 tredje ledd har en rekke ektepakter og samboeravtaler blitt satt til side på grunnlag av til dels uklare proformasynspunkter i de senere år, se bl.a. Rt. 1995 s. 1395 og Rt. 1998 s. 546, mens resultatet ble motsatt i Rt. 1998 s. 313 selv om saksforholdet synes likt. En kjennelse fra Høyesterett i Rt. 1999 s. 901 har nå skapt klarhet. Kjæremålet ble overført til behandling i Høyesterett etter høyesterettsl. § 6. (Begrenset prøvelsesadgang etter tvistemålsloven § 404.) I denne saken hadde ektefellene inngått en ektepakt i 1982 hvor det ble bestemt at felles bolig skulle tilhøre hustruen som hennes særeie. Hun hadde også grunnbokshjemmel til eiendommen. Lagmannsretten fant likevel at utlegg kunne tas i halvparten av boligen

under henvisning § 7-13 tredje ledd, men Høyesterett opphevet kjennelsen, da den berodde på en uriktig tolkning av bestemmelsen.

Tvangsl. § 7-13 tredje ledd lyder: «Dersom saksøkte er gift eller lever i et ekteskapslignende forhold, kan utlegg tas i en ideell halvdel av felles bolig ervervet under samlivet, hvis ikke et annet eierforhold blir sannsynliggjort. At bare den ene part er registrert eller meldt som eier, er ikke i seg selv tilstrekkelig til å sannsynliggjøre partens enerett.» Høyesterett slår innledningsvis fast at § 7-13 tredje ledd ikke er en materiell rettsregel som gjør unntak fra prinsippet i § 7-1 annet ledd om utlegg, men en presumsjonsregel som først og fremst får betydning under den innledende behandling av utleggsbegjæringen hos namsmannen. Ifølge førstvoterende sier den ikke «noe mer enn det som følger av prinsippet om fri bevisbedømmelse». Når det foreligger nærmere opplysninger om eierforholdet, må det tas stilling til spørsmålet ut fra hva som finnes mest sannsynlig. Retten tolker dernest 2. punktum dithen at ektepakter som avtaler eierforholdet ikke omfattes av uttrykket «registrert» som eier. En ektepakt som har fått rettsvern må således «respekteres av ektefellenes kreditorer, såfremt det ikke finnes holdepunkter for at ektepakten ikke er reelt ment.» Høyesterett slutter seg på dette punkt til Rt. 1998 s. 313 - en avgjørelse som retten fant at vanskelig lot seg forene med avgjørelsen i Rt. 1995 s. 1395.

Når det gjelder proformavurderingen, konkluderte lagmannsretten med at overdragelsen fra mann til hustru ved ektepakten i 1982 i liten grad hadde preg av å være en realitet. Begrunnelsen var bl.a. at hustruen ikke hadde vært i stand til å betjene lånet alene og at ektepakten kunne ha vært motivert ut i fra ønsket om å unngå gjeldsforfølgning. Høyesterett fant at disse uttalelsene var utslag av en uriktig tolkning av § 7-13 tredje ledd. Retten viste til at beskyttelse mot kreditorforfølgning tvert om er en vanlig begrunnelse for å opprette ektepakt, og at en slik ektepakt ikke kan tilsidesettes som proforma såfremt den er forutsatt å gjelde i forholdet mellom partene, jf bl.a. Rt. 1956 s. 913. At ektepakten innebar en gave, var heller ingen begrunnelse for underkjenning. Høyesterett viser til at

kreditorenes interesser i å hindre at formuesgoder blir unndratt, er beskyttet av bl.a. ekteskapslovens § 51 og dekningslovens 5-2.

Denne kjennelsen fra Høyesterett må også få betydning for vurderingen av *samboeravtaler* om eierforhold. En samboeravtale som har fått rettsvern må i utgangspunktet legges til grunn etter tvangsl. § 7-13 tredje ledd. I vurderingen av om den er «reelt ment», vil det faktum at motivet er kreditorunndragelse og det faktum at avtalen innebærer en gave, ikke være tilstrekkelig til å sette den til side som proforma. Den tolkningen av § 7-13 tredje ledd som ble lagt til grunn i Rt. 1998 s. 546 (samboeravtale om ene-eie satt til side) kan derfor neppe opprettholdes.

I saksforhold av denne typen som forekommer i Rt. 1999 s. 901 og Rt. 1998 s. 546 kan det tenkes at kreditor vil vinne fram med krav om utlegg i det restitusjons- eller berikelseskrav som ektemannen måtte ha som følge av sitt direkte eller indirekte bidrag til nedbetalingen av lånene.

Fremleggelsesplikt etter tvml. § 250 og betydningen el. § 39
Høyesteretts kjæremålsutvalg kjennelse 16. august 1999 (lnr. 412 K/ jnr. 195/1999)

Etter tvml. § 250 kan det kreves fremlagt skriftlige bevis som er «i en parts besiddelse» og rettspraksis har med dette likestilt dokumenter som parten uten videre har rett til å få hånd om. Spørsmålet er om en ektefelle har plikt til å legge frem den andre ektefellens selvangivelser og utskrifter fra ligningen etter denne bestemmelsen. Saken gjaldt en kreditor som hadde begjært tvangsauksjon over mannens ideelle andel i bolig som hustruen sto som eier av, men som kreditor påsto var i sameie mellom ektefellene. Lagmannsretten kom til at hustruen ikke kunne pålegges dette, men Høyesteretts kjæremålsutvalg opphevet kjennelsen. Kjæremålsutvalget viste i den forbindelse til ekteskapsloven § 39 som gir den ene ektefellen rett til å kreve opplysninger om den andres selvangivelse og ligning. Lagmannsretten hadde ikke vurdert betydningen av denne bestemmelsen for fremleggelsesplikten, og kjennelsen ble opphevet på grunn av utilstrekkelige kjennelsesgrunner, jf tvml. § 404.

Påstand om urimelig ektepakt, jf el. § 46 2. ledd – Rt. 1999 s. 718

Etter mønster fra avtl. § 36 gir ekteskapsloven (el.) § 46 annet ledd adgang til å sette avtaler om formuesordningen helt eller delvis til side dersom de vil virke urimelige overfor en av partene. Høyesterett har nå avsagt sin første dom etter denne bestemmelsen, og slår - ikke uventet - fast at lempingsregelen må anvendes med forsiktighet. Dommen inneholder ellers flere uttalelser av prinsipiell interesse - blant annet i spørsmålet om hva det skal sammenlignes med i vurderingen av om ektepaktens innhold er urimelig.

Partene giftet seg i 1979. De hadde felleseie, inntil de i 1994 inngikk ektepakt om fullstendig særeie i live. Hustruens særeie besto av felles bolig, bil og hennes bankkonto, mens mannen fikk de resterende verdier - en fritidsbolig/bolig, tre biler, fritidsbåt mv, samt aksjer knyttet til mannens næringsvirksomhet. Like før ektepakten ble inngått solgte selskapet som mannen var medeier i, næringsvirksomheten med stor fortjeneste. Mannens formue var rundt 23 mill. kr. ett år senere, mens hustruens 3.5 mill. kr. Ektefellene ble separert i 1996 og hustruen hevdet da at ektepakten måtte settes til side som urimelig etter el. § 46 annet ledd. Hun viste til at den medførte en vesentlig ubalanse mellom ektefellene og at det forelå krittikkverdige forhold ved inngåelsen - hun var bl.a. ikke klar over hvor store verdier hun ga fra seg.

I lagmannsretten ble hustruen tilkjent 2 mill. kr fra ektemannen, jf § 46 annet ledd annet punktum. I Høyesterett fikk hun intet. Førstvoterende viser innledningsvis til forarbeidene uttalelser om at lempingsregelen i § 46 annet ledd må brukes med forsiktighet. Ved bedømmelsen av om ektepaktens innhold er urimelig, må man i følge retten ta utgangspunkt i hva hver av dem hadde tilført felleseiet før opprettelsen av ektepakten. Selv om ektemannens høye inntekter medførte at han tilførte det vesentlige av økonomiske verdier til bolig, hytte, bil mv., så hadde også hustruens innsats vært av stor betydning - hun var yrkesaktiv og sto for den daglige omsorg av parets tre barn og heimen. Men gevinsten ved salg av næringsvirksomheten kunne ifølge

retten i sin helhet tilbakeføres til ektemannen. Ektepakten innebar derfor at verdier som tilnærmet svarte til hver av partenes antatte rådighetsdel (dvs. formue) i felleseiet ble omgjort til særeie. Denne delingen var etter førstvoterendes mening ikke urimelig sett i forhold til deres innsats og den økonomiske verdiskaping hver av dem sto for. Førstvoterende tilføyer at det etter hans mening skal helt spesielle forhold til for at en ektepakt som medfører at rådighetsdelene blir hver av ektefellenes særeie, helt eller delvis settes til side. Han tok uttrykkelig avstand fra lagmannsrettens sammenligningsgrunnlag - som var likedlingsregelen. I en situasjon hvor man ikke måtte regne med at brudd var nært forestående var det etter førstvoterendes mening naturlig å sammenligne med rådighetsdelene.

Når det gjelder situasjonen rundt opprettelsen av ektepakten uttaler Høyesterett at det må stilles strengere krav til oppriktighet og lojalitet enn i vanlige formuerettslige forhold. Men retten fant ikke at det forelå slike krittikkverdige forhold i denne saken. Hustruen var klar over at gevinsten ved salg av aksjene kunne bli inntil 25 millioner kroner, men at det kunne medføre et betydelig ansvar for mannen. Retten fant heller ikke at ektemannen hadde tilbakeholdt vesentlige opplysninger.

NOU 1999: 25 Samboere og samfunnet – privatrettslige endringsforslag

NOU 1999: 25 *Samboere og samfunnet*, er nå sendt ut på høring med frist 15. desember 1999. Utvalget, som ble ledet av hr. advokat Else Bugge Fougner, har hatt som utgangspunkt at samboerskap ikke generelt bør likestilles med ekteskap på privatrettens område. Flere lovendringer er likevel foreslått innen familie- og arverett - blant annet nye regler om *felles foreldreansvar* for samboere, lovfesting av reglene om *husmorsameie* og rett til *vederlagskrav* i samboerforhold. Et flertall foreslår en begrenset rett til å sitte i *uskifte* med felles bolig og innbo og at testamentsarv til samboer på inntil 4 G skal gå *foran livsarvingers plikt*. I tråd med mandatet har utvalget ikke utformet selve lovendringene - det vil m.a.o. komme en ny runde med konkretiserte forslag senere.

Tone Sverdrup

BOLIGRETT

Eierseksjonsloven, kommentar- utgave

En etterlengtet kommentarutgave til eierseksjonsloven er kommet: Ørnulf Hagen, Kåre Lilleholt og Christian Fr. Wyller: *Eierseksjonsloven* (354 sider, Oslo, Universitetsforlaget 1999, kr. 548,-). Boken inneholder omfattende kommentarer til lovens regler. Kommentarene er basert bl.a. på rettspraksis og erfaringer knyttet til den gamle lov og på departementets begrunnelser i Ot. prp. 1995-96 nr. 33 (mens betydningen av de senere forarbeidene kanskje er noe underbetont). Boken viser at eierseksjonsretten er blitt et stort rettsområde med mange tvilsomme spørsmål, men vel også at siste ord på viktige punkter ikke er sagt.

Nye avgjørelser om eierseksjonssameiers prosessuelle partsevne

Et eksempel på et emne i utvikling, gir spørsmålet om eierseksjonssameiers materielle (privatrettslige eller offentligrettslige) og prosessuelle partsevne. Når det gjelder prosessuell partsevne opprettholder forfatterne av kommentarutgaven under omtale av lovens § 43 tredje ledd (s. 305) det tradisjonelle standpunkt, at sameiet ikke har noen "alminnelig" partsevne, og tilsynelatende heller ingen begrenset partsevne innenfor rammene av § 43 (idet bestemmelsen bare sees som en regel om prosessuell representasjon av sameierne). Her bør nevnes at Høyesteretts kjæremålsutvalg både i eldre avgjørelser om eisl 1983 § 27 IV (f.eks. i Rt. 1993 s. 1597 og Rt. 1994 s. 360), og i to nyere avgjørelser, Rt. 1999 s. 133 og Rt. 1999 s. 251 (hvorav bare den siste nevnes i boken) klart har forutsatt at "sameiet" innenfor rammen for § 43 tredje ledd, jf første ledd, vil ha en slik partsevne (tilsynelatende også en materiell partsevne, jf Rt. 1999 s. 133). Rt. 1999 s. 133 gir et eksempel på anerkjennelse av sameiets partsevne ved aktivt søksmål mot selgeren av eiendommen med krav om sikkerhetsstillelse for (fremtidige) feil og mangler ved fellesarealene, der kravet ble stilt etter vedtak i sameiermøte. I Rt. 1999 s. 251 ble et aktivt søksmål (begjæring om tvangsfravikelse og tvangssalg) fra sameiet avvist, men da til-

synelatende bare fordi sameiet ikke hadde valgt noen styreleder, og etter en (antitetisk) lesning av § 43 tredje ledd annet punktum (med støtte i forarbeidene). Den prinsipielle avgjørelsen av Høyesterett i Rt. 1999 s. 146 om alminnelige sameiers partsevne, antar jeg vil ha mindre betydning for spørsmålet ved eierseksjonssameier, i alle fall innenfor rammen av § 43 tredje, jf første ledd; bl.a. fordi det etter hvert er klart at disse ikke oppfyller de vanlige kriteriene på alminnelige sameier (se s. 152), og derfor synes å falle utenfor området for Høyesteretts begrunnelse. Jeg nevner for øvrig at spørsmålet om partsstatus v/sameie og selskaper blir gjort til emne for diskusjon og innledning fra professor Thor Falkanger og førsteamanuensis Kristin Normann Aarum under Institutt for Privatretts seminar 19. oktober 1999.

Borettslag, kjøp av andel med leiekontrakt

Dommen i Rt. 1999 s. 408 om heving og erstatning, samt om (ikke-) anvendelse av kjøpsloven, ved kjøp

av borettslagsleilighet, er omtalt under rubrikken for kjøpsrett i Nyhetsbrev 2/99 s. 3.

Gert-Fredrik Malt

INTERNASJONAL PRIVATRETT

Ny litteratur

Giuditta Cordero Moss: *International Commercial Arbitration. Party Autonomy and Mandatory Rules*. Boken er Giuditta Cordero Moss' doktoravhandling, forsvart for dr. juris-graden ved Universitetet i Oslo i juni 1999.

Bokens gjennomgående problemstilling er den adgang partene i en internasjonal voldgiftskontrakt har til å avtale hvilket lands rett deres rettsforhold skal være underlagt (Party Autonomy), og de mulige begrensninger såkalte internasjonalt preseptoriske regler (Overriding Mandatory Rules) setter for deres valg av regulerende rett.

Selv om forfatterens hovederend er å behandle denne problemstilling i

ABONNEMENT PÅ NORSK LOVTIDEND

Abonnement på Norsk Lovtidend gir løpende informasjon om kunngjorte norske lover og forskrifter. Ved å abonnere på Norsk Lovtidend får virksomheten en rask og pålitelig tilgang på endringer i den norske lovgivningen.

Cappelen Akademisk Forlag tilbyr abonnement til private virksomheter for Avd. I og Avd. II. Avd. I inneholder lover og sentrale forskrifter, og avd. II inneholder regionale forskrifter.

Abonnement Avd. I kr 470,-.

Abonnement Avd. I og II kr 510,-.

Ta kontakt med forlaget på telefon 22985825 eller telefaks 22985845.

VI MINNER OM:

Program for seminarrekke ved Institutt for Privatrett høsten 1999

Følgende temaer vil bli tatt opp:

Tirsdag 19. oktober
kl. 17.15-19.00

Partsstatus v/sameie og selskaper
v/professor dr. juris Thor Falkanger og førsteamanuensis dr. juris Kristin Normann Aarum

Tirsdag 2. november
kl. 17.15-19.00

Domsseminar.
v/instituttets lærere

Tirsdag 30. november
kl. 17.15-19.00

Koncerner – ledelse, hæftelse og minoritets beskyttelse
v/professor dr. juris Bernhard Gomard, Handelshøjskolen i København.

Seminarene finner sted på Biblioteket, Institutt for Privatrett, Domus media, 2. etasje.

voldgiftstilfellene, får vi en solid redegjørelse for og drøftelse av forholdet mellom partsautonomi og internasjonalt preseptoriske regler som et generelt internasjonal-privatrettslig problem. I boken behandles således også kjerne-spørsmålene ved retts- og jurisdiksjonsvalg i internasjonale kontrakter.

Det er norsk retts standpunkter til partsautonomi og internasjonale preseptoriske regler Cordero Moss fremholder i boken. Men hun er ingen heimstaddogmatiker; i så fall ville det ikke blitt en bok, men en pamflett, for på dette området som ellers er norsk internasjonal privatrett et stort retts-tomt rom. Cordero Moss har derfor sett det som nødvendig å påta seg den ideale fordring til en internasjonalist: Ved rettssammenligning finner hun argumenter og bygger opp en argumentasjon for hva som bør hevdes som norsk rett. Men hun har ikke valgt den minst besværlige vei, ved landsberetninger (Länderbericht) å vise hvordan rettstilstanden er i andre land. Hun tar den svære vei, nemlig å finne, for

hver problemstilling, kjernen i andre lands rett og i en omfattende voldgiftspraksis. Og herifra fremfører hun overbevisende argumenter for hva som bør antas som norsk rett.

Boken er således ikke bare et tradisjonelt rettsdogmatisk verk, den er også et mesterlig eksempel på hvordan rettskomparasjon bør foretas og hvilke praktiske resultater den kan gi. Med sin metode har Giuditta Cordero Moss sluttet seg til Den tredje skole («dritte Schule») i den internasjonale privatrett, den rettskomparative; alternativet til den nasjonalistiske skole og den internasjonale. Og så underlig det enn måtte synes, følger hun her Nikolaus Gjelsvik slik han mønstergyldig bygget opp vår internasjonale privatrett i sin bok *Millomfolkeleg privatrett fra 1918, 2. utg. 1936.*

Giuditta Cordero Moss: International Commercial Arbitration. Party Autonomy and Mandatory Rules, ISBN 82-518-3948-3, Tano Aschehoug, Oslo 1999, 440 s, kr 598,-.

Helge J. Thue

Nytt i privatretten

Nytt i privatretten utgis av Institutt for Privatrett ved Universitetet i Oslo i samarbeid med Cappelen Akademisk Forlag

Hovedredaktør: Peter Hambro
Forlagsredaktør: Per Christian Opsahl

Abonnement fås ved henvendelse til Cappelen Akademisk Forlag, telefon 2298 5800 eller telefaks 2298 5845.

Et årsabonnement på *Nytt i privatretten* koster kr. 350,-. Abonnementet løper til det skriftlig blir oppsagt.

Henvendelser om *Nytt i privatretten* rettes til:

Cappelen Akademisk Forlag
Postboks 350 Sentrum
0101 Oslo

E-post: caf@cappelen.no
<http://www.cappelen.no/caf/>

Nytt i privatretten © Cappelen Akademisk Forlag,
Juridisk redaksjon 1999
Neste hefte kommer november/desember 1999